

TURIZAM I LOKALNI RAZVOJ – SPELEOTURIZAM U BIH

TOURISM AND LOCAL DEVELOPMENT-SPELEOTOURISM IN B&H

Sažetak

Okolo polovine bosanskohercegovačke teritorije pripada kršu. U radu se provjerava hipoteza da špilje mogu biti potencijalna baza turističkog i lokalnog razvoja nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini. Razvoj se poima u svojoj punoći, kao održivi u četiri ključna aspekta: ekonomskom, ekološkom, tehnološkom i socijalnom. Kao argumenti za dokazivanje hipoteze apostrofiraju se historijski momenti, recentni ekonomski profil, iskustva u turističkoj valorizaciji špilja u svijetu, potencijali bosanskohercegovačkih špilja, njihova turistička i razvojna atraktivnost, distribucija u prostoru, pozicija u odnosu na glavne prometne pravce i komplementarne sadržaje. Teorijski okvir je nova teorija ili teorija endogenog razvoja, preciznije stav da svaki prostor posjeduje unutrašnje karakteristike koje mogu dovesti do ekonomskog rasta tokom dužeg vremenskog perioda, pod pretpostavkom da se identificiraju i valoriziraju. U redu se ima u vidu potreba za definiranjem nove ekonomske geografije u kontekstu Krugmanovog razumijevanja ovog pojma. Metoda komparacija, analize, sinteze, deskripcije, te procjene se koriste za provjere osnovne hipoteze. Hipoteza se provjerava na 11 konkretnih primjera: špilja Vjetrenica, Ledenica, Orlovača, Klokočevica, Bijambarska špilja, Titova špilja, Djevojačka špilja, Hrustovačka špilja, špilja Hukavica, špilja Megara, kao i dva vojna podzemna skladišta kod Konjica i Han Pijeska (vještačke špilje). Naznačeni su osnovni elementi analize aktiviranja špilja u svrhu turističke eksploatacije kao komponente razvoja lokalnih i regionalnih zajednica. Procjena da je oko 5.000 EUR-a potrebno za jedno održivo radno mjesto u turističkoj eksploataciji špilja na nerazvijenim područjima upućuje na zaključak da se u traženju rješenja za eliminaciju ili ublažavanje problema siromaštva na lokalnom i regio-

nalnom nivou potrebno koncentrirati i na špilje, kao postojeće prirodne potencijale, da je potrebno prepoznati njihovu turističku i razvojnu atraktivnost, a potom organizirati prezentaciju i plasman na tržištu. U slučaju osam stotina špilja u svijetu, ta ocjena je u pozitivna. Turistička valorizacija špilja neće riješiti sve razvojne probleme nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini. Međutim, nesporno je da može ublažiti problem siromaštva u lokalnim i regionalnim zajednicama i inspirirati na proaktivniji pristup rješavanju razvojnih problema.

Ključne riječi: *turistički valorizirane špilje, speleoturizam, lokalni razvoj, siromaštvo*

Summary

Approximately, a half of the Bosnian territory is the area of karst. This paper is testing the hypothesis that caves may serve as a potential base of tourism and local development in underdeveloped areas in Bosnia and Herzegovina. The development is conceived in its fullness, as well as in sustainable within the four key aspects: economic, environmental, technological and social. As hypothesis proving arguments, we emphasize the historical moments, the recent economic profile, experience in the tourist valorization of caves in the world, Bosnian caves' potential, their development and tourist attraction, distribution in space, the position in relation to major transport routes and complementary facilities. The theoretical framework is a new theory of endogenous growth theory, more precisely the attitude that every space has internal features that can lead to economic growth over a longer period of time, assuming that it has been identified and evaluated. The need for defining a new economic geography in the context Krugman understands of this term is already bear in mind.

The method of comparison, analysis, synthesis, description, estimates is used to test the basic hypothesis. The hypothesis is being tested on eleven specific examples: the Vjetrenica cave, the Ledenica cave, the Orlovača cave, the Klokočevica cave, Bijambarska cave, the Tito's cave, the Djevojačka cave, the Hrustovačka cave, the Hukavica cave, the Megara cave, as well as two military underground warehouses near Konjic and Han Pijesak sand (manmade caves). The basic elements of analysis for the purpose of activating cave exploration as a component of tourism development of local and regional communities have been indicated. It is estimated that approximately 5000 € is needed for a sustainable workplace in the

tourist exploitation of caves in undeveloped areas suggesting on a task of seeking solutions to eliminate or mitigate the issue of poverty, and a need for paying close attention to caves , as already existing natural resources, to identify their development and touristic appeal, and then organize the presentation and placement on the market. In the case of eight hundredths of caves in the world, that rating is positive. Tourist valorization of caves will not solve all the problems of development of underdeveloped areas in Bosnia and Herzegovina. However, there is no doubt that it can alleviate the problem of poverty in local and regional communities and to inspire a more proactive approach to solving development problems.

Key words: *tourist valorized caves, speleotourism, local development, poverty*

1. Uvod

Turistička valorizacija špilja u Bosni i Hercegovini ima dugu tradiciju. To je i razumljivo s obzirom na broj i atraktivnost špilja. Oko 50% bosanskohercegovačke teritorije pripada kršu. Kao i većina drugih društvenih i ekonomskih pojava koje su bile prisutne u Evropi i turizam je došao sa austrougarskom okupacijom, a kasnije upravom (krajem 19, odnosno početkom 20. stoljeća). Špilje su, uglavnom, raspoređene u nerazvijenim ili nedovoljno razvijenim područjima. U radu se provjerava hipoteza da bi turistička valorizacija špilja mogla pozitivno utjecati na lokalni razvoj nerazvijenih područja. Provjera se vrši na jedanaest konkretnih primjera. Uz to, respektira se historijsko iskustvo bosanskohercegovačkih špilja, kao i iskustvo u turističkoj valorizacija špilja u svijetu.

2. Historijsko iskustvo turističke valorizacije špilja u BiH

Špilje u Bosni i Hercegovini od samog početka nisu promatrane sa aspekta turističke eksploatacije, već prije svega, što je i razumljivo s obzirom na prilike, kao vojni (rezerve šalitre) i privredni potencijal (rezerve vode za ubrzani razvoj željezničkog saobraćaja). U istraživanja špilja se uključuju pojedinci, uglavnom, strani radnici koje je austrougarska uprava dovela. Njihove potpise moguće je naći u skrivenim hodnicima bosanskih špilja. Oni zajedno sa drugim istraživačima (šumari, vojni inženjeri, arheolozi) počinju otkrivati svijet bosanskohercegovačkog podzemlja i tako činiti prve korake na polju turističke valorizacije špilja. To potvrđuju i neke od najstarijih fotografija. Čest motiv razglednica sa Vrela Bune u Blagaju

(Hercegovina) su turisti koje lokalni vodič prevozi od stare derviške tekije u unutrašnjost špilje. I građevinski zahvati, naprimjer stepeništa u špilji Klokočevica na Igmanu kod Sarajeva, pokazuju da su neke špilje još u to vrijeme imale isključivo turističku namjenu. Značajna speleološka otkrića Čeha Karela Absolona pred Prvi svjetski rat u pećini Vjetrenici, potakla su istraživanja i izgradnju turističke staze u dužini od oko 1.700 metara.

Izgradnje velikih hidroenergetskih kapaciteta u kraškim oblastima 60-ih godina prošlog stoljeća potaknula je značajnija speleološka istraživanja. Razvoj turizma u špiljama Slovenije (Postojnska špilja, Škocjanske špilje, špilja Vilenica), Hrvatske (Cerovačke špilje, špilja Vrlovka), Srbije (Resavska špilja), motivira slična nastojanja u Bosni i Hercegovini. U bivšoj Jugoslaviji aktivne su bile 42 turističke špilje od čega 16 u Sloveniji (Habe, 1994). Bijambarska špilja kod Olova (centralna Bosna) i špilja Vjetrenica u Popovu polju (Hercegovina) su glavni „aduti“ sa kojima bosanskohercegovačka špiljska turistička ponuda izlazi na tržište. Treba spomenuti i Titovu špilju kod Drvara koja je pretvorena u muzej i koja je imala specifičan razvoj. Razvoj špiljskog turizma u Bosni i Hercegovini nije pratio i adekvatan razvoj institucija za ovaj specifični vid turizma. Špilje Bijambarska i Vjetrenica date su na upravljanje lokalnim zajednicama. Prva je data na upravljanje planinarskom društvu, a druga skromnom ugostiteljskom poduzeću koji nisu imale ni kadrovskih ni ekonomskih resursa da ih prezentiraju, a pogotovo ne da razvijaju njihov turistički potencijal. Politička podrška razvoju ovog vida turizma potpuno je izostala. Titova špilja, koja je bila institucija (muzej) sadržajno vezana za tradicije Drugog svjetskog rata, imala je stalnu posjetu i odgovarajući rast i razvoj sa pozitivnim efektima na lokalnu zajednicu.

Do posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini uređeno je i otvoreno još nekoliko špilja za turističke posjete, ali isključivo zalaganjem lokalne zajednice, odnosno speleološkog društva. Turistička privreda (agencije, hoteli, republičke turističke asocijacije) nije pokazala interes za ovaj vid turizma. Pored nabrojanih, za posjet turista bile su otvorene još špilja Ledenica kod Bosanskog Grahova (zapadna Bosna) i, svega par mjeseci, špilja Orlovača kod Sarajeva.

3. Siromaštvo

Sadašnji ekonomski profil Bosne i Hercegovine, kao i mnogih drugih zemalja u razvoju, a posebno zemalja u tranziciji, determinira siromaštvo, nezaposlenost, nejednakost. Oko 20% stanovništva je ispod međunarodno priznate linije siromaštva, a njih još oko 30% može biti gurnuto ispod ove linije na najmanji potres na tržištu. U izvještajima Svjetskog ekonomskog foruma za 2008–2009. godinu Bosna i Hercegovina ima rang 107 od 131 zemlje. (Lagumdžija, 2008: 67) Bosna i Hercegovina ima veoma loše parametre dostignutog stepena transformacije i upravljanja tranzicijom i to sa tendencijom pogoršanja. (Lagumdžija, 2007: 76). Stopa nezaposlenosti se procjenjuje od 20% do 43%, zavisno od metodologije i institucije koja prezentira podatke. Posebno je izražena nezaposlenost među mladima, preko 50% (Svjetska banka, 2005). Oko 20 procenata siromašnih izrazito oskudijeva u ključnim aspektima standarda: prihvatljivi stambeni i sanitarni uvjeti, pristup zdravstvenim uslugama, pismenost i uključenost u društvo. Analiza prezentirana u *Izvještaju o humanom razvitku* ukazuje da je u BiH 27% odraslih siromašno sa obrazovnog aspekta, a da 16% pati zbog siromaštva u zdravstvenom smislu. (Anon, 2002). S aspekta pristupa poslu, siromašno je 22% radno-sposobnog stanovništva. Stambeni uvjeti su ispod praga siromaštva za 11% stanovnika, a 29% njih živi u uvjetima “pravnog siromaštva”, jer obitavaju u stanovima za koje nemaju odgovarajuća vlasnička ili stanarska prava. Ukupni rezultat ove analize ukazuje da je oko 72% odraslih siromašno bar u jednom aspektu (Anon, 2002). Ispod linije siromaštva najčešće su: djeca, osobe s niskim nivoom obrazovanja, stari i iznemogli, klasični socijalni slučajevi, kao i ruralno stanovništvo. Kada se analiziraju podaci za cjelokupno stanovništvo, osobe koje su naročito izložene riziku siromaštva su: djeca, posebno do pet godina starosti, raseljene osobe i povratnici, nezaposleni, osobe niskog obrazovanja. (Anon, 2003).

Pojedina područja Bosne i Hercegovine, prije svega područja izvan najužih regionalnih centara, posebno su pogođena problemom siromaštva. Drugim riječima rečeno, stanovnici prostora izvan najužih regionalnih centara (Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Tuzla) izloženi su većem riziku od siromaštva. Područja na kojima su locirane analizirane špilje spadaju u kategoriju nerazvijenih ili nedovoljno razvijenih. Lokalne zajednice u kojima su evidentirane potencijalne turističke pećine imaju nivo ekonomske razvijenosti daleko niži od federalnog prosjeka, mjereno visinom ukupnog domaćeg proizvoda po stanovniku. U vrijeme sve veće ekonomske neizvjesnosti i evidentne globalne krize praćene recesijom, lokalne zajed-

nice uviđaju da štednja i domaćinsko poslovanje nisu dovoljne, nego da je potrebno podizanje kompetitivnosti. Lokalne zajednice uočavaju potrebu orijentacija na punu ekonomsku valorizaciju lokalnih resursa.

4. Lokalni razvoj

Kao što je poznato, nezavisno od tipa siromaštva u krajnjoj liniji jedino pravo i trajno rješenje problema je ekonomski razvoj i to razvoj održiv u svim svojim dimenzijama: ekonomskoj, ekološkoj, tehnološkoj i socijalnoj (Todaro – Smith, 2006). Kompetitivan razvoj lokalnih zajednica znači da one naprave najviše od onoga čime raspolažu. Domaći i međunarodni eksperti, znanstvene i druge institucije i organizacije kao adekvatno ili dovoljno dobro rješenje za rješavanje razvojnih problema Bosne i Hercegovine, siromaštva i nejednakosti naznačavaju, između ostalih, a veoma često na prvom mjestu, turizam. Ističe se da turizam može pozitivno i snažno doprinijeti društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju, ukoliko se eliminira potencijalna opasnost od degradacije okruženja i gubitka lokalnog identiteta. Jednako se naglašava da su resursi na kojima se zasniva turizam osjetljivi i da postoji rastuća težnja za poboljšanjem kvaliteta okruženja. Kod pozicioniranja turizma kao rješenja problema siromaštva u nerazvijenim i zemljama u tranziciji, međunarodne institucije, organizacije i eksperti respektuju potrebu za razvojem turizma koji zadovoljava ekonomska očekivanja i zahtjeve okruženja, uz poštovanje ne samo društvene i prostorne strukture destinacija, već, također, i lokalnog stanovništva, očuvanje i jačanje ljudskog dostojanstva lokalnih zajednica i turista.

5. Iskustva drugih

Koliko stvarno ima interesa za špiljski turizam u svijetu? Prema Zhang – Jin (1996), u svijetu postoji oko 800 turističkih špilja. Neke od njih imaju impresivan broj posjetilaca. Halliday (1981) navodi da samo tri poznate američke špilje (Karsbad Caverns, Mammoth Cave i Wind Cave) posjeti 2.500.000 turista svake godine. Treba reći da su ove tri špilje i američki nacionalni parkovi. Na drugoj strani, slovenski nacionalni park Škocjanske špilje posjeti godišnje 50.000 turista, ali zato Postojinsku špilju posjeti 800.000 turista godišnje. Procjene su da špilje u svijetu godišnje posjeti preko 150 miliona posjetilaca, a da je prihod (direktni i lokalni koji se kreću u odnosu 1 : 2 – ulaz : suveniri, jelo, transport, putnička agencija)

oko 2,3 milijarde USD. Lista od 150 turističkih špilja koju su donijeli Cigna – Burri (2000) pokazuje da održivost (isplativost) neke turističke špilje ne zavisi isključivo od broja posjetilaca. Špilje Wee Jasper i Murrindal u Australiji sa 3.000, odnosno 2.000 posjetilaca, špilja Angelica sa 3.000 posjetilaca u Brazilu, špilja San Michele na Sardiniji (Italija) sa 3.000 posjetilaca ili špilje Metro, Te Hahi i Babylon koje zajedno posjeti 5.000 turista godišnje, osigurava dovoljan prihod lokalnim zajednicama koji ih čini samoodrživim.

6. Turizam ili okvir za turističku valorizaciju špilja

Okvir za turističku valorizaciju špilja odnosno potencijalno tržište determiniraju domaći i strani turisti koji su već izabrali Bosnu i Hercegovinu kao svoju destinaciju, turisti koji posjećuju susjedne zemlje, posebno Hrvatsku, kao i učenici i studenti kroz razne vidove nastavnih i vannastavnih aktivnosti.

Potencijalno tržište za razvoj speleoturizma, komponirano od turista koji su pokazali interes za ova područja, studenata i učenika, istraživača, može se procijeniti na oko 573 hiljade posjetilaca. Kao potencijal za kreiranje potražnje za ovim vidom turizma može se uzeti ukupna školska i studentska populacija, kao i turisti koji posjećuju Bosni i Hercegovinu.

Tabela : okvirni recentni potencijali Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina	Tendencija	Broj
Učenici osnovnih škola	smanjenja	380.686
Učenici srednjih škola	smanjenja	160.497
Studenti	rasta	104.280
Turisti	rasta	583.742

Izvor: podaci o obrazovanju za BiH preuzeti sa <http://bhas.ba/ARHIVA/2008/SAO/EDU/1.pdf> 15. 10. 2008. – podaci o broju turista preuzeti sa http://bhas.ba/Arhiva/2007/Saopcenja/Turizam/turizam_A_07.pdf pristup 15. 10, 2008.

S obzirom na trendove u turističkoj potrošnji, kod analize potencijalnog tržišta za navedene objekte mogli bi se uzeti i podaci o turističkoj atraktivnosti, mjerenoj brojem turista, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Prema zavodima za statistiku, 2007. registrirano je preko 11 miliona turista u ovim zemljama. (Anon, 2008).

Prema tome, riječ je o ukupnom potencijalu od oko 1,2 miliona posjetilaca u prvom krugu izvan samih lokalnih zajednica odnosno od oko 11 miliona u drugom krugu, krugu neposrednog regionalnog okruženja. Pitanje je kako od ukupnog potencijalnog tržišta kreirati efektivno tržište za turističku valorizaciju špilja, kako njime ovladati i kako njime dominirati?

7. Špilje kao turistički (polu)proizvodi

Iskustva zemalja u regionu (Hrvatska, Slovenija, Srbija) i u svijetu podržavaju tezu o pozitivnim efektima turističke valorizacije špilja na lokalni razvoj. Na primjeru izabranih špilje naznačavaju se elementi koji mogu biti relevantni za njihovu turističku valorizaciju u kontekstu lokalnog razvoja u Bosni i Hercegovini.

Špilja Vjetrenica je jedna od najznačajnijih špilja ne samo u Bosni i Hercegovini, nego na Balkanu. Jedinostveni prirodni fenomeni (jak vjetar koji ljeti puše iz špilje, a zimi u špilju), raznovrsna morfologija, podzemna jezera i jedinstveno bogatstvo podzemne (u većini slučajeva) endemične faune učinili su da Vjetrenicu u svojim radovima spominje već rimski historičar Plinije. Svojim položajem, na jugozapadnom obodu Popova polja nedaleko od Dubrovnika (Hrvatska), Mostara i Međugorja te prirodnog rezervata Hutovo blato, ima sve preduvjete za značajan turistički razvoj. Razloge zašto do toga do sada nije došlo treba tražiti u sukobima različitih koncepcija njenog vrednovanja. U ovom trenutku postoji urađena turistička staza i osvjetljenje koje omogućavaju obilazak, ali neizgrađena infrastruktura (makadamski put u dužini 15 km od Jadranske magistrale) i neriješeno pitanje gazdovanja pećinom ne mogu polučiti ni značajnije turističke efekte. Osim „klasičnih“ turista, ova špilja zbog svoje kompleksnosti i dužine nudi mogućnosti i za alternativni turizam specijaliziranim grupama (studenti, naučni radnici). Turistički obilazak traje 40 minuta. Posjeta špilji se može nadopuniti posjetama pravoslavnom manastiru u Zavali te Hutovu blatu i Svitavskom jezeru kao značajnim rezervatima ptica. Dodatna ulaganja bi bila potrebna samo u bolju propagandu i signalizaciju na magistralnim putevima.

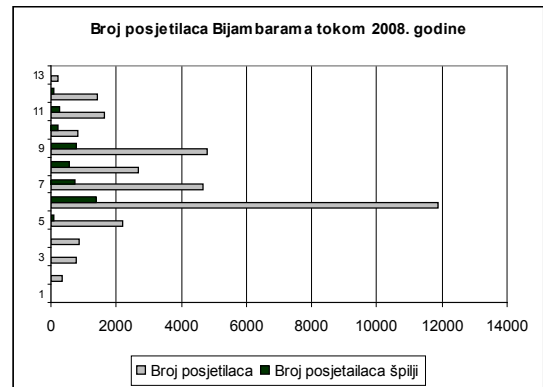
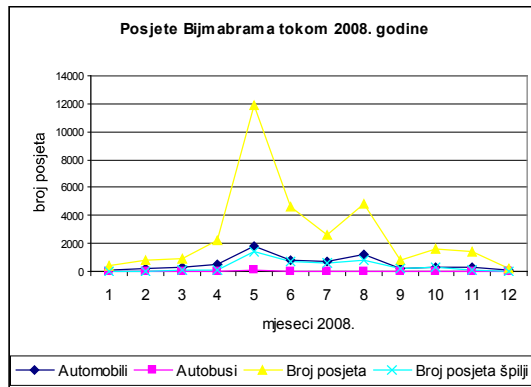

Bijambarske špilje su kompleks od nekoliko špilja koje se nalaze u zaštićenom pejzažu Bijambara, oko 30 km sjeverno od Sarajeva. Za turizam je uređena Srednja bijambarska špilja koja je i najveći i najljepši speleološki objekt. Zbog neriješenih odnosa u upravljanju objektom (dato na upravljanje planinarskom društvu) špilja je zapravo bila pod nadzorom samo u dane vikenda, a sve ostalo vrijeme na raspolaganju nesavjesnim posjetiocima koji su kroz ovih trideset godina na mnogo mjesta uništili ili oštetili špiljske ukrase. Poslije posljednjeg rata špilja je ponovo uređena za posjet turista, ali novi upravitelj, Kantonalno javno poduzeće „Sarajevo šume“ nema iskustva u upravljanju ovakvim objektima. Ne postoje vodiči nego samo čuvari (rendžeri) koji se brinu o cjelokupnom zaštićenom području. Realizacija projekta COOR 2005. godine uz podršku delegacije Evropske komisije u Bosni i Hercegovini trebala je i da u potpunosti promijeni ovakvo stanje (poboljša staze i osvjetljenje u špilji, uspostavi vodičku službu, osigura edukativni i propagandni materijali). Uređeno je ukupno 350 m turističke staze, a posjet traje oko 30 minuta. S obzirom na blizinu Sarajeva posjeta nije ni izbliza onakva kakva bi mogla biti. Osnovni razlog za to je neodgovarajući upravitelj (bez iskustva u turizmu, turistička pećina nije primarni biznis). To najbolje pokazuju podaci o broju posjetilaca u zaštićenom području „Bijambare“ i špilji. Dodatna ulaganja su potrebna samo za novi propagandni materijal.

Tabela 2: broj posjeta Bijmabaru tokom 2008.

Mjeseci 2008.	Automobili	Autobusi	Broj posjetilaca području	Broj posjetilaca špilji
1	93	0	364	0
2	182	0	778	0
3	268	1	881	61
4	489	12	2222	107
5	1848	91	11862	1376
6	802	37	4658	714
7	720	7	2663	562
8	1209	12	4799	796
9	202	1	817	216
10	266	16	1621	258
11	315	8	1420	89
12	56	0	211	0
Ukupno	6450	185	32296	4179

Izvor: Sarajevo šume d.o.o, podaci od 02. 01. 2009.

Graf 1: Posjete Bijmabarama tokom 2008. godine

Napomena: u decembru, januaru i februaru špilja je zatvorena.

Špilja Ledenica se nalazi nedaleko od sela Resanovci na magistralnom putu od Drvara prema Bosanskom Grahovu i dalje prema Splitu. Otvorena je za turističke posjete 1979. godine, a uz atraktivnu turističku stazu u špilji izgrađeni su parking, restoran i prijemna kućica. U početku je špilju zbog izuzetne ljepote ukrasa posjećivao veliki broj turista. Od 1987. godine broj posjetilaca se stabilizirao na oko 6.000 godišnje. To je, prije svega, rezultat nepostojanja propagande. Blizina Drvara (tada Titovog Drvara), u koji je godišnje dolazilo nekoliko stotina hiljada ljudi, nudila je mnogo više mogućnosti. Današnje stanje špilje karakteriše zapuštenost prijemnih objekata, staza u pećini zahtijeva kompletnu obnovu (bila je od drveta), a i rasvjeta je potpuno van upotrebe. Za ponovno aktiviranje špilje kao turističkog objekta bilo bi potrebno uložiti oko 10.000 EUR-a (obnova staze i rasvjete, mali prijemni objekt). Trajanje obilaska špilje je 50 minuta. Nepovoljnost za ovu špilju u sadašnjem trenutku je i relativno slaba putna komunikacija do Drvara odnosno Bosanskog Grahova.

Špilja Orlovača je jedna od najljepših špilja u okolini Sarajeva. Ukupna dužina istraženih kanala špilje položenih u nekoliko nivoa je oko 2,5 km, a za turistički obilazak bilo je uređeno oko 400 metara staze. Udaljena svega 12 km od grada Sarajeva, na magistralnom putu prema istočnoj Bosni ona ima sve uvjete za prosperitetan turistički razvoj. Kako je špilja otkrivena relativno kasno (zbog svojih morfoloških karakteristika – vrlo uzak i dugačak pristupni kanal do glavnih dvorana), potpuno je sačuvana od bilo kakvih ljudskih oštećenja. Nakon posljednjeg rata ponovo je uređena za turističke posjete, ali zbog entitetskih podjela broj posjetilaca iz Sarajeva je neznatan. Bolja organizacija i orijentacija prema tržištu Sarajevske

regije jedina je perspektiva za ovu pećinu. Osim u kvalitetniju propagandu za sada nisu potrebna nikakva druga ulaganja. Trajanje posjete je oko sat vremena.

Titova špilja se nalazi skoro u samom gradu Drvaru. Kao špilja nema nekih posebnosti (Mulaomerović, 1998), ali je interesantna zbog svoje historijske uloge (kao sklonište Glavnog štaba i maršala Tita) u partizanskoj borbi protiv fašizma u Drugom svjetskom ratu. Iako se taj dio historije Bosne i Hercegovine u novije vrijeme marginalizira, vjerujemo da bi određene ciljane grupe turista i školske ekskurzije imale interesa za posjetu. Potpuno aktiviranje u stanje kakvo je bilo prije posljednjeg rata zahtijeva rekonstrukciju barake na ulazu u špilju i prikupljanje muzejskog sadržaja. Procjena ulaganja je oko 25.000 EUR-a.

Djevojačka špilja, udaljena od grada Kladnja 6 km, jedno je od najvećih svetišta muslimana u Bosni i Hercegovini (Mulaomerović, 1998). Godišnje se u vrijeme dove (jedne vrste sezonske molitve ili hodočašća) okupi oko 30.000 posjetilaca. Do sela Brateljevići postoji lokalni asfaltni put, a od sela do špilje još 2 km makadamskog puta. Špilja nema posebnih sigastih ukrasa, ali je svojim dimenzijama zaista imponantna. Na kraju špilje nalazi se improvizirani mihrab (stepenište) koji ovaj dio pretvara u džamiju. U špilji se nalazi i grob djevojke koji ima posebno značenje u kultu ove špilje (po tome je špilja i dobila ime). Posebna vrijednost ove špilje je niz graviranih crteža na ulazu koji datiraju od ranog bronzanog doba do srednjeg vijeka. Trajanje posjeta je oko 40 minuta. Potrebna ulaganja (staza u pećini, osvjtljenje, propagandni materijal) predviđamo u iznosu od 20.000 EUR-a.

Hrustovačka špilja ima gotovo idealne preduvjete za razvoj špiljskog turizma. Nalazi se na oko 12 km zračne linije od Sanskog Mosta, a oko 1 km od sela Hrustovo. Od sela do špilje ima oko 700 m seoskog puta koji bi se za korištenje u lošijim meteorološkim uvjetima morao popraviti, a onda se nastavlja široka pješačka staza do samog ulaza u špilju. Glavni kanal špilje, čija širina se kreće od 20 do 40 metara, dužine je oko 500 metara i u njemu su skoncentrirani svi najvažniji speleo-morfološki ukrasi koji mogu biti interesantni turistima. Špilja je gotovo horizontalna, što omogućava vrlo jednostavno i uz neznatne intervencije izgradnju turističke staze. Tragovi kultura iz prehistorije (slavonska keramika sa početka bronzanog doba) i paleontološki nalazi (pećinski medvjed) dodaju ovoj špilji posebnu vrijednost. Hrustovača špilja ima, kao rijetko koji speleološki objekt na širim prostorima bivše Jugoslavije, veoma bogato prirodno i kulturno-hi-

storijsko okruženje koje može upotpuniti turističku ponudu (špilje na vrelu rijeke Dabar, Fajtovačka špilja, vodopad Blihe, kraško vrelo Zdena, stari gradovi Kamengrad i Kamičak, termalne vode). Trajanje posjete je oko 1 sat. Potrebna ulaganja su do 25.000 EUR-a.

Špilja Hukavica se nalazi na oko 13 km od Velike Kladuše. Od magistralnog puta Velika Kladuša – Cazin špilja je udaljena oko 7 km i skoro do samog ulaza postoje dobre pristupne ceste i putevi na kojima su potrebne samo male popravke. Špilja ima veoma pogodan položaj s obzirom na to da se nalazi na “vratima” Bosne i u blizini većih gradskih središta (Velika Kladuša, Cazin, Bihać), a u zaleđu Unsko-sanski kanton. Veličina špilje (hodnici i sale), špiljski ukrasi, mogućnost jednostavnog provođenja staze, mogućnost izgradnje odgovarajućih svjetlosnih efekata u dijelovima bez špiljskog nakita, jesu sa morfološkog aspekta sasvim dovoljni za uređenje i buduću turističku eksploataciju. Posjeta špilji bi trajala oko 30 minuta, a 15.000 EUR-a bilo dovoljno za početna ulaganja.

Špilja Megara, poznata još i pod nazivom Kuvija, nalazi se sjeverozapadnoj padini Orlovca na Preslici planini u zapadnom dijelu planinskog sklopa Bjelašnice. Najlakši pristup je od Tarčina, dolinom potoka Bioča (Bjelašnica) u početku asfaltnom, a kasnije dobrom makadamskom cestom. Ulaz špilje nalazi se na 1290 m nadmorske visine. Od Laništa gdje je već izgrađeno izletišta sa natkrivenim stolovima do špilje je oko 500 m zračne linije. U morfološkom pogledu špilja je vrlo jednostavnog oblika i sastoji se od jednog kanala ukupne dužine nešto preko 220 metara. Špilja Megara poznata je kao jedno od najbogatijih nalazišta pećinskog medvjeda (*Ursus spelaeus*). Gotovo cijela unutrašnjost špilje ispunjena je veoma bogatim sigastim tvorevinama koji su glavni interes prosječnih turista. Špilja nije uređena za turističke posjete ali je njena morfologija takva da je to vrlo jednostavno uređenje, a sa minimalnim sredstvima. Veći zahvat je uređenje pristupne staze koja se mora prilagoditi turističkoj upotrebi (stepenice, odmorišta), a u prvoj fazi eksploatacije ni električna rasvjeta nije neophodna. Naime, neke turističke špilje (kao Lürgrötte kod Graza u Austriji) ne koriste električnu rasvjetu, već svakom posjetiocu daju lično (baterijsko) svjetlo. Početna ulaganja u turističko aktiviranje ove špilje procjenjujemo na 10.000 EUR-a.

Klokočevica ili Klokotnica se nalazi na istočnim padinama Bjelašnice, u neposrednoj blizini hotela “Maršal”. Od hotela do špilje udaljenost zračnom linijom je oko 1 km, a kao pristupni put se može iskoristiti trasa stare napuštene šumske željeznice. U morfološkom pogledu špilja je vrlo

jednostavnog oblika i sastoji se iz dva dijela: ulaznog kanala i velike dvorane kružnog oblika dimenzija 30 x 40 metara i visine preko 10 metara. Ova je špilja je već u vrijeme austrougarske uprave uređena za turističke posjete izgradnjom kamenog stepeništa u ulaznom hodniku. Iako špilja nije velika, kružna staza bi omogućila posjetu od oko 20 minuta. Treba napomenuti da su u svijetu i mnogo manje špilje uređene za posjet turista (špilja Šipun kod Cavtata, Hrvatska, špilje u Valeti, Malta). Početna ulaganja za uređenje staze i osvjetljenja su oko 10.000 EUR-a. Posebna pogodnost ovog objekta je njegova blizina olimpijskim borilištima, a njegova turistička ponuda nadopunila bi turističku ponudu Igmana i Bjelašnice, koje osim sportskih aktivnosti ne nude skoro nikakve druge sadržaje, posebno u ljetnim mjesecima.

Vojna podzemna skloništa kod Konjica i Han Pijeska. Umjetno podzemlje u posljednje vrijeme u zapadnoj Evropi postaje sve interesantnije i u turističkoj ponudi. Veliki broj starih rudnika, posebno obojenih metala, ali i rudnika uglja i soli koji su prestali sa radom pretvoreni su u muzeje. S jedne strane, tako je moguće držati pod kontrolom velike podzemne prostorije koje pod utjecajem vode mogu biti nestabilne i izazvati katastrofalne posljedice, a sa druge, pružaju se interesantni sadržaji u turističkoj ponudi posebno za školski uzrast. Na prostorima bivše Jugoslavije, zbog obilja prirodnih špilja, tek u novije vrijeme je za posjetioce otvoren jedan dio rudnika žive u Idriji (Slovenija), a u Hrvatskoj veliko podzemno vojno sklonište u Paklenici kod Zadra. U Bosni postoje dva takva objekta: podzemna skloništa kod Konjica i Han Pijeska. S obzirom na trendove razvoja oružanih snaga, sve su prilike da će ovi objekti biti napušteni. Njihovo uređenje za turističku eksploataciju jedino je, po nama, razumno rješenje i prilika za lokalnu zajednicu. Kod uređenja ovakvih objekata treba ići na što veću dokumentarnost samog objekta. Slični objekti (npr. podzemno sklonište Emen-Ebel na Maginot liniji u Belgiji) prikazuju naoružanje iz tog vremena, spavaonice, uniforme, operacijske sale, osobne dokumente i sl. Ostala turistička ponuda se ne razlikuje od one kod prirodnih špilja: kafe-bar, suveniri, publikacije.

Tabela 3: pregled trajanja posjeta, radnih mjesta i investicija za izabrane špilje

Špilja	Trajanje posjete u minutama	Broj radnih mjesta	Investicija EUR
Vjetrenica	40	4	2.500
Bijambare	30	4	2.500
Ledenica	50	2	10.000
Orlovača	40	3	2.000
Titova špilja	20	2	25.000
Djevojačka	40	3	20.000
Hrustovača	60	2	25.000
Hukavica	30	2	15.000
Megara	20	2	10.000
Klokotnica	30	2	10.000
Podzemno sklonište kod Han Pijeska i Konjica	30	4	3.000
Ukupno		30	125.000

Prema tome, turistička valorizacija izabranih špilja uz investiciju od oko 125.000 EUR-a mogla bi osigurati direktno zapošljavanje 30 osoba, a indirektno daleko više što bi moglo imati pozitivne efekte na lokalni razvoj.

8. Elementi strategije turističke valorizacije špilja

Gradivni elementi nove osvježene i podmladene strategije turističke valorizacije špilja Bosne i Hercegovine trebali bi biti, između ostalog: uvažavanje kriterija održivosti, što znači da on mora biti dugoročno ekološki podnošljiv, ali i ekonomski vitalan te etički i društveno pravičan za lokalne zajednice.

Ovaj vid turizma mora biti senzitivna na kulturno naslijeđe i elemente tradicije, aktivnosti i dinamiku svake lokalne zajednice. Da bi participirala u generiranju održivog, humanog i potpunog razvoja, turistička valorizacija špilja se mora zasnivati na raznolikosti mogućnosti koje nudi lokalna ekonomija. Ona treba da bude potpuno integrirana i da pozitivno doprinosi lokalnom razvoju. Sve opcije razvoja turizma moraju efikasno služiti poboljšanju kvaliteta života svih ljudi u lokalnoj zajednici. Također, mora pozitivno utjecati na društveni i kulturni napredak svake destinaci-

je, isključujući bilo koju vrstu devastacije. Razvijanje i/ili unapređivanje alternativnih oblika korištenja špilja kao jednog od oblika alternativnog turizma koji je kompatibilan sa principima održivog, humanog i potpunog razvoja, uz podršku unošenju raznolikosti, predstavlja garanciju stabilnosti u srednjoročnom i dugoročnom razdoblju. Vlade, privreda, organi vlasti i nevladine organizacije vezane za turizam trebaju učestvovati u unapređenju i stvaranju otvorenih poslovnih veza za istraživanje, širenje informacija i transfer odgovarajućeg znanja o špiljskom turizmu i ekološki održivim tehnologijama u turizmu.

9. Zaključak

Špilje se čine kao posebno interesantni turistički objekti jer postoje kao već gotovi (polu)proizvodi sa vrlo karakterističnim lokalnim ambijentom, kulturnim okruženjem i nesvakidašnjim sadržajem. Kao objekti za posjetu posebno su interesantni učenicima osnovnih i srednjih škola te studentskoj omladini. Broj učenika i studenata pokazuje kolika bi se godišnja posjeta mogla očekivati. Tu su i turisti za koje bi ovo mogao biti dopunski sadržaj. Skoro svaka od spomenutih špilja može biti brend za sebe, a njihov položaj na karti Bosne i Hercegovine pokazuje da su smještene na glavnim prometnim pravcima. Ako se pretpostavi da bi u svakoj špilji koja se turistički valorizira posao dobilo između dvije i četiri osobe, onda bi sa ulaganjem oko 125.000 EUR-a u špiljskom turizmu našlo direktno zaposlenje oko 30 osoba (turistički vodiči, čuvari, menadžeri), a indirektno mnogo više (ugostiteljski radnici, izrada i trgovina suvenira, transport, kućna radinost, smještaj, radnici u turističkim agencijama, različiti servisi i drugi). Manje od 5.000 EUR-a za otvaranje jednog radnog mjesta je više nego inspirativno za generiranje lokalnog razvoja u nerazvijenim područjima. Prirodne i druge vrijednosti bosanskohercegovačkih špilja, njihova geoprometna pozicija, iskustvo u turističkoj valorizaciji špilja u svijetu, potencijalno tržište, kao i potrebna ulaganja podržavaju stav o turističkoj valorizaciji špilja kao komponenti lokalnog razvoja nerazvijenih ili nedovoljno razvijenih zajednica.

Literatura

1. Anon: *Izveštaj br. 25343-BIH: Bosnia and Herzegovina : Poverty Assessment*. – World Bank, Sarajevo, 2001.
2. Anon: *Gender and Poverty: A Qualitative Survey*. - *International Bureau for Humanitarian Issues – Međunarodni biro za humanitarna pitanja*, Sarajevo, 2002.
3. Anon: *Statistički godišnjak / Ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2005 : Statistical Yearbook*. – Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2005.
4. Anon: *Izveštaj br. 32650-BA : Bosna i Hercegovina : Izveštaj o tržištu rada*. – *World Bank, Human Development Section Unit Europe and Central Asia Region*, Sarajevo, 2005.
5. Anon: *Community economic development*, preuzeto sa: www.answers.com/topic/community-economic-development. Preistup 20. 09. 2008.
6. Anon: Podaci o broju turista za 2007. u Crnoj gori preuzeto sa <http://www.monstat.cg.yu/MeniGodisnjiPodaci.htm> 15. 10. 2008; pristup 15. 10. 2008.
7. Cigna, A.A. – Burri, E.: *Development, management and economy of show caves*, *International Journal of Speleology*, 29 B (1/4), 2000, str. 1–27.
8. Habe, F.: *Kurzer bericht über die probleme des höhlentourismus in Jugoslawien*, *International Journal of Speleology*, 23, 1-2, 2004, str. 25–27.
9. Hadziahmetović, A.: *Rast kompetitivnosti u Bosni i Hercegovini*; prezentacija Izveštaja o konkurentnosti Bosne i Hercegovine u 2005. godini, ANUBiH i MIT centar, 28. 11. 2005. Sarajevo, 2005.
10. Halliday, W.R. (1981): *Karstic national parks: international economic and cultural significance*, *Proc. Int. Symp. Utilization of Karst Areas, Trieste March 29-30, 1980. Ist. Geol. e Paleont. – Commissione Grotte E. Boegan, CAI Trieste*, 1981, str. 135–144.
11. Lagumdžija, Z.: *Kompetitivnost Bosne i Hercegovine i regiona Jugoi-stočne Evropa 2008-2009*, WEF, MIT Centar, Sarajevo, 2008.

12. Osmanković, J. – Mulaomerović, J.: *Pećina "Hukavica" u općini Velika Kladuša - preliminarna ekonomska valorizacija. Razvojna šansa ili zabluda / The Hukavica cave in Velika Kladuša municipality - preliminary economic evaluation. A development - opportunity or an illusion*, Naš krš, XX-XXI, 33-34, Sarajevo, 2001, str. 133–153.
13. Mulaomerović, J.: *Neki aspekti valorizacije pećina u kontekstu implementacije filozofije održivog razvoja*, Naš krš XVIII, 31, Sarajevo, 1998. str. 95–110.
14. Mulaomerović, J.: *Speleološka istraživanja nekoliko potencijalnih turističkih pećina u okolini Sanskog Mosta: Speleological study of several potential tourist caves in the Sanski Most area*, Naš krš, XX-XXI, 33-34, Sarajevo, 2001, str. 155–166.
15. Osmanković, J. – Bičakčić, N.: *Strategic Planning - «Rejuvenance» of Bosnia and Herzegovina as a tourist destination. – XVII Biennial International Congress «Tourism & Hospitality Industry 2006 New Trends in tourism and Hospitality Management»*, May 3-5, Opatija, Croatia, 2006.
16. Sen, A.: *Development as Freedom*, Knopf, New York, 1999.
17. Shaw, T. R. – Čuk, A.: *Royal and other noble visitors to Postojnska jama 1819 – 1945 / Kralji in drugi plemeniti obiskovalci v Postojnski jami 1819 – 1945*, Acta carsologica 31, 1, Supplementum 1, Ljubljana, 2002, str. 1–107.
18. Todaro, P.M. – Smith, C. S.: *Economic development (ninth edition)*, Pearson Education Limited, Essex, 2006.
19. Zhang, S. – Jin, Y.: *Tourism resources on jarst & caves in China*, Actas II Congr. ISCA 29, Malaga, 1994, str.111–119.